

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

A mindenegység vándora

– Vlagyimir Szolovjov

Tézisek

Doktori értekezés

Írta: Farkas Zoltán

Témavezető: Dr. Szőke Katalin

SZEGED,
2006

Az élet filozófusa

Vlagyimir Szolovjov az orosz kultúra történetében elsőként járta be azzal a szándékkal a gondolkodás és a lét egymástól eltávolodott és elidegenedett szegmenseit, hogy azokat egy totális és komplex rendszerben szintetizálja. „Mindenek előtt *élnünk* kell, azután *meg kell ismernünk*, s végül *jobbá kell tennünk az életet*.”¹ Így foglalható össze lakonikus tömörséggel az a világ-élet-terv, amelynek kivitelezésében a vállalás túldimenzionálása folytán ugyan kudarcot vallott, ám a jelenvaló-lét szabta keretek között mégis eleget tudott tenni a reálisan vállalható elvárásoknak. Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy szisztematikus rendben tekintsem át az orosz bölcselet által felvetett problémákat, az ezekre adott válaszokat, valamint megvonjam e gondolat-kísérletek szolovjovi mérlegét.

Szolovjov szokatlan nyíltsággal és határozottsággal vetette fel a korszak elementáris problémáit, a Nyugat és Kelet szellemi zsákutcájának hátterét, egyúttal szembesítette az orosz értelmiséget azzal a ténnyel, hogy „...befejeződött Oroszország külső természetes kialakulása, és kínosan-keservesen megkezdődött lelki megszületésének folyamata.”² Filozófiai téren ez azt jelentette, hogy a „miért élünk és mit tegyünk?” kérdés megválaszolásához már nem elegendő a nyugati bölcselet eredményeinek mechanikus átvétele, önkényes, ad hoc jellegű szelekciója, hanem egy olyan koherens orosz bölcseleti rendszer megalkotására van szükség, mely egyszerre ad választ az orosz önreflexió vitatott kérdéseire és nyújt megfelelő eszközt az ember(iség) univerzalisztikus léptékű történelmi rendeltetésének beteljesítéséhez.

Bölcseleti rendszeren azonban nem egyszerűen a formállogikai elvárásoknak megfelelő, a filozófiai diszciplínák mindegyikét magába foglaló, egységes koncepcióval felvértezett, átgondoltan strukturált, fogalmilag cizellált, alapos kritikai vizsgálatnak alávetett tényanyagot tartalmazó, (sematikus) spekulatív munkát értett (Hegel munkásságát ilyennek ítélte), hanem olyan élet-művet, amely megfelel a „gyakorlati idealizmus” kívánalmainak. Élet-szerűvé csak azáltal válhat bölcselete, ha „megélt gondolkodás” eredményeképpen áll elő, vagyis a lét, a gondolkodás és a személyiség összhangjára épül. Azért is szántam értekezésemben hangsúlyos szerepet a szolovjovi személyiség árnyaltabb elemzésének, hogy a gondolatok genezisének hátterét kellő gonddal világíthassam meg. Szolovjov klasszikus idealista rendszere misztikus, intuitív alapokon nyugszik, a mindenegység közvetlenül adott, misztikus élményére épül, amit a racionális, spekulatív gondolkodás keretei között organikus bölcseleti rendszerként kívánt kifejtetni, vagyis a metafizika, a gnoszeológia és az etika

¹ V. Szolovjov: Duhovnije osnovi zsznyj // Szobranije szocsinyenyij V. Sz. Szolovjova, III. Brüsszel, 1966, 306.

² V. Szolovjov: Három emlékezés // Az orosz vallásbölcselet virágkora I. Bp., 1988, 118. Baán István ford.

szerves egységeként. A (neo)platonista hagyományt idéző organikus szemlélet azonban komplexitása, a filozófiai területek közötti határok eliminálódása folytán igencsak összetett analízist igényel, melyhez a szolovjovi módszer és teoretikus bölcsélet kritikai vizsgálódása révén kezdhettem hozzá. Nehezen tisztázható például a létező és a lét közötti kapcsolat, amit számos kutató leegyszerűsítve panteizmusként kezel, holott Szolovjov egész életében arra törekedett, hogy ezt elkerülje. Az elemzések során arra a következtetésre jutottam, hogy Szolovjov az abszolút-létező és a lét-esülő abszolútum kategóriájának bevezetésével végül sikerrel hártotta el a panteizmus csapdáját, az egyetemes egység tana nála a panenteizmusra vezetendő vissza. Egyúttal olyan távlatokat nyitott az orosz vallásbölcséletben, amely többek között Sz. Bulgakov, Ny. Bergyajev, L. Sesztov vagy L. P. Karszavin nevével, illetve a szimbolisták alkotásfilozófiai koncepcióival fémjelezhető.

Számos félreértésre szolgáltatott okot az is, hogy az orosz vallásfilozófia megteremtője sajátos terminológiai rendszert épített ki, ám fogalmainak jelentős részét a nyugati (Platón, Szent Ágoston, Spinoza, Schelling stb.) és a szlavofil gondolkorból kölcsönözte. Fontosnak tartom azonban leszögezni, hogy csak formai átvételről van szó, ugyanis ezeket sajátos szolovjovi tartalommal töltötte fel, igaz sokkal nagyobb gondot is fordíthatott volna az egyes, főként a rendszerspecifikus fogalmak egzakt meghatározására. Hogy nem tette, az többnyire arra vezethető vissza, hogy a pozitív mindenegység közvetlen tapasztalatának autochton kifejtésére sem a filozófiában már meggyökeresedett terminusokat, sem azok adaptációit nem tartotta kielégítőnek, viszont nem látta be annak szükségességét sem, hogy egy, a heideggerihez sokban hasonló önálló terminológiát alkosson. Magyar közegben még nagyobb gondot okoz a szolovjovi bölcsélet hiteles közvetítése, hiszen *A három emlékbeszéd, A három beszélgetés* és *Az Antikrisztus története* című írásán kívül teljes és főként bölcséleti alapvetéseit összegző szolovjovi mű magyar nyelvű kiadására még nem került sor, így a magyar nyelvű fogalomkészlet kialakításában a rendelkezésre álló fordítások mellett azokra a nagy jelentőségű írásokra (többek között Baán István, Dukkon Ágnes, Havasi Ágnes, Kiss Ilona, Kiss Lajos András, Lukács György, Török Endre) hagyatkozhattam, amelyek többnyire csak egy-egy részterületet érintenek. Mindezek alapján igyekeztem kialakítani egy olyan magyar nyelvű fogalomapparátust, amely formai és tartalmi szempontból egyaránt összhangban áll a szolovjovival, egyúttal tekintettel van a különböző korszakokban bekövetkező változásokra is (például mindenegység, lét-esülő abszolútum, létezőfeletti létező, istenemberség, világlélek).

A szolovjovi rendszer

Bölcseleti attitűdjét már filozófiai eszmélése kezdetén igen világosan és mélyrehatóan körvonalazta: „Attól kezdve, hogy eszmélni kezdtem, felismertem, hogy a dolgok jelenlegi állása ..., a jelenlegi rend egyáltalán nem olyan, amilyennek lennie *kellene*, hogy nem a ráción és a jogon, hanem épp ellenkezőleg, javarészt a meggondolatlan véletlen, a vak erő, egoizmuson és az erőszakos alávetésen alapszik. ... Az a meggyőződés, hogy az emberiség jelenlegi állapota *nem olyan, mint amilyennek lennie kellene*, számomra azt sugallja, hogy ezt *az állapotot meg kell változtatni*, át kell formálni.”³ Világlátásának ifjúkori fordulatai (panteizmus, szocialista és anarchista kísérletek, természettudósi ambíciók) után arra a meggyőződésre jutott, hogy ez a feladat csakis egy, a kereszténységen alapuló bölcselet segítségével teljesíthető be. Csakhogy Szolovjov mindig is kínosan ügyelt arra, hogy az igaz kereszténységet tekintse alapnak, nem pedig annak történetileg kialakult, gyakran elvont elvekké egyszerűsödött formáit. „Majdan, amikor a kereszténység igazi meggyőződéssé válik, vagyis azzá, ami szerint az emberek *élnek* és amit beteljesítenek majd, akkor nyilvánvalóan minden meg fog *változni*. ... Ám a kereszténység gyakorlati megvalósításáig még sok idő van hátra. Mostanság még sokat kell dolgozni az elméleti és teológiai kérdéseken. Ez az én igazi feladatom.” A követendő filozófusi magatartás tekintetében is határozott elveket képviselt, ami összhangban áll az orosz értelmiség sajátos történeti szerepével. Nem a szalonok világában, nem titkos társaságokban kifejtett spekulatív bölcselet megalkotására vállalkozott, nem a szerzetesi cella biztonságában kívánta a filozófia igazságát tételezni. „A szerzetességnek egykoron megvolt a maga jelentőségteljes rendeltetése, de most nem annak van itt az ideje, hogy elvonuljunk a világtól, hanem, hogy visszatérjünk belé, hogy átformáljuk.”

A világ átformálásán a világ új, pontosabban helyes (értsd eredeti) rendjének megteremtését, egyszerűen a világ újjáteremtését érti. Ehhez először is a világ, illetve az emberiség aktuális állapotát tartotta tisztázandónak. A *Krizisz zapadnoj filozofiji (protiv pozitivisztov)* (A nyugati filozófia válsága (A pozitivisták ellenében)) című magiszteri dolgozatában a nyugati gondolkodás kritikáján keresztül a Nyugat és a Kelet közötti kapcsolódási pontokat kutatta, vagyis az egyetemes emberi feladat beteljesítése érdekében elengedhetetlen kölcsönhatás lehetőségét taglalta. Egy olyan filozófiai szintézis szükségességéről értekezett, amely a tudomány, a filozófia és a vallás univerzális egysége által a „teljes tudás” birtokába juttatja az emberiséget, ezáltal (tisztán emberi) racionális módon ismerheti fel az igazságot. A *Filoszofszkije nacsala celnogo znanyija* (A teljes tudás

³ Pizma Vlagyimira Szergejevicsa Szolovjova III., 87-89. // Szobranijje szocsinyenij V. Sz. Szolovjova, Bruxelles, 1970,

filozófiai elvei) című írásában fel is vázolta azt a gnoszeológiai ösvényt, amelyet bejárva az intuitív alapon korábban elsajátított igazságot racionálisan is értelmezni tudjuk.

A tartalmi igényesség és sokoldalúság mellett a dolgozatban igyekeztem azt is jelezni, hogy bár Szolovjov triadikus szerkesztési elvre épülő művei erőteljesen sematikus struktúrájúak, mégis mennyire életteliak – ezt egyrészt töretlen optimista hangvételük, sodró, (filozófiai közegben) szokatlanul világos gondolatmenetük okozza, másrészt az olvasónak az az érzése, hogy Szolovjovval együtt jár(hat)ja be az immanens és a transzcendens világát, és válhat a szerzővel együtt az Abszolútum munka/alkotótársává. Ez nem véletlen hozadéka a szolovjovi életműnek, hanem tudatos törekvés eredménye: bár az igazság ontológiai megalapozottságú, a történeti ember számára mint teljes rendszer mégis csak beható gnoszeológiai vizsgálódás eredményeként áll elő, és csak ezt az elsajátított, tudati szintre emelt igazságot tudja a későbbiekben a gyakorlatban megélni, alkalmazni. Összegezve: Szolovjov problémamegoldó módszere ontológiai megalapozottságú, amely az emberben gnoszeológiai értelmezés során tudatosul, hogy ezt követően a gyakorlatban, etikai szinten érvényesíthesse a megismert elveket. Ismeretelméletében a szabad teozófia rendszerét vázolta fel, melyet a *Krityika otvlecsennih nacsal* (Az elvont elvek kritikája) című doktori disszertációjában fejtett ki részletesen: a megismerési szinteket a hit, a képzet és az alkotó tevékenység hármasságaként definiálta, amelyek elvezetnek bennünket az abszolútum tételezéséig. Az abszolútum mint létező létfelettsége folytán (mint lét-ezőfeletti létező) önnön tartalmának megvalósítására, kinyilvánítására törekszik, ezért létrehozza a létesülő abszolútumot, amely a kozmikus és a történeti szakaszon keresztül nyilvánul meg.

E (ki)fejlődés-önfeltárulkozás során, az időben jelenik meg a történelmi ember, aki az ún. ideális ember örököse. Ez utóbbi az ortodox felfogással ellentétben egyidős Istennel, vagyis örök – Szolovjov nézete szerint Isten csak a természeti embert teremthette. Ez tekinthető a szolovjovi rendszer egyik arkhimédészi pontjának, mivel az embert az örök isteni elv hordozójává magasztosította, aki ezáltal mint Isten teremtő-társa egy hosszú történelmi folyamat eredményeként az univerzális egység megteremtésének kulcsszereplőjévé válhat.

„A fizikai világban az egység isteni elve először olyan nehézségi erőként nyilvánul meg, amely vak vonzerőként kapcsolja egybe a testeket, azután a testek kölcsönös tulajdonságait feltáró fény erejeként, végül pedig organikus életerőként jelentkezik; majd a formáló elv áthatja az anyagot és képződmények hosszú során át az ember tökéletes fizikai organizmusát hozza a világra. Ugyanilyen módon a rákövetkező folyamatban az isteni elv először a szellemi nehézségi erő által az egyes emberi lények közötti nemi egységet hozza létre, azután megvilágosítja őket az értelem ideális fényével, végül pedig az isteni elv magába a lélek

belsejébe hatolva és organikusán, konkrétan azzal egyesülve születik meg mint új szellemi ember. Miként a fizikális világban a tökéletes emberi organizmus megjelenését az ugyan nem tökéletes, ám mégis organikus, eleven formák hosszú sora előzte meg, ugyanígy a történelemben a tökéletes szellemi ember születését megelőzően az isteni, nem teljes, mégis eleven személyes elv az emberi lélek előtt formák sokaságaként nyilatkozott meg.”⁴ Egyszóval a történelem nem más mint teofániák sorozata, az ebből eredő következtetéseket Szolovjov az istenemberségről tartott előadásában körvonalazta. Egyfelől olyan metafizikai rendszert hozott létre, melynek egyik konstitutív eleme maga a történelem, másfelől az ember már nem az „ész cselének” áldozata, hanem önnön beteljesülésének aktív szereplője. Ezzel voltaképpen azt sugallta Szolovjov, hogy a teodicea értelmetlenné válik antropodicea nélkül.

Fontosnak tartottam megvizsgálni azt a nem alaptalan felvetést, hogy történetfilozófiai és etikai vizsgálódásai során Szolovjov nem sodródott-e akaratlanul is a determinizmus csapdájába. Amennyiben abból indulunk ki, hogy Szolovjov szerint az ember sophikus lény, vagyis a világlélek „jóvoltából” dönthetett a bűnbeesés mellett is, akkor elvethető a determinizmus-vád. Az emberi(ség) szabadság és önállóság prioritása nyilvánul meg azon nézetében is, miszerint a történelmet formáló ember olyan álláspontot is elfoglalhat, hogy a megismert isteni elvet a későbbiekben sem teszi magáévá teljesen. Csakhogy ennek a magyarázatnak olyan metafizikai közegben lehet csak létjogosultsága, ahol a rossz nem rendelkezik önálló metafizikai lételvvel, és az ember az ember-természet-isteni elv kontextusában jogosult dönteni arról, hogy közvetít-e az anyagi-természeti és az isteni elv között avagy sem. Ebben a feltételrendszerben vázolta fel Szolovjov a szabad teokráciára vonatkozó elképzeléseit, ami azt a törekvést foglalta magában, hogy Isten országát itt a földön lehet és kell megvalósítani.

Mint minden utópiának, a teokratikus álomnak is vannak reális célkitűzései. Ezek közé tartozott az egyházak (pontosabban a katolikus és az ortodox egyház) újraegyesítésének kérdése, az orosz nép önreflexiójának szorgalmazása, történeti szerepének végiggondolása, illetve a társadalomszerveződés optimális kereteinek tisztázása. A főpap, az uralkodó és a próféta együttműködésére és az ideális társadalom földi keretek között történő megvalósulására vonatkozó elképzelései azonban eleve magukban hordozták a sikertelenség ódiomát. Szolovjov a tőle szokatlan egyoldalúsággal közelítette meg a társadalom, a jog és a gazdaság világát. Ezekben a „profán” szférákban a bölcselő maga is nehezen igazodott el, emiatt is számos téves következtetésre jutott. A jogtudat hiánya nemcsak Szolovjovot, hanem

⁴ V. Sz. Szolovjov: Cstenyjija o Bogocselovecesztve // Szobranijje szocsinyenyij V. Sz. Szolovjova III., Brüsszel, 1966, 159.

a korabeli orosz értelmiséget is jellemezte, ám „az orosz filozófia Puskinja”⁵ a jogot és az államot „a minimális jó kényszerű megvalósításának eszköze”-ként kezelte, amelynek segítségével elkerülhető, hogy a világban a rossz végleges diadalt arathasson a jó felett. Legfőbb társadalomszervező erővé a szeretetet tette, amely nála egy új erkölcsi imperatívusz alapját képezte. Gyakorlati filozófiájának, szolovjovi szóhasználattal a „gyakorlati idealizmus”-nak a rendeltetését abban látta, hogy az ember felismeri az igazságot és a jót, észleli a rosszat, ezáltal a világot egyre jobban közelíti az igaz valósághoz, az Abszolútumhoz. Ez a szabad teurgia lényege, mely a szabad teozófia és a szabad teokrácia kialakítását követően a világ újjáalkotását teszi lehetővé.

Szolovjov az 1880-as évek publicisztikai kitérője után élete utolsó éveiben felülvizsgálta rendszerét, ám lényegi pontokon nem változtatott, csak finomította addigi nézeteit. A személyiség szerepének, illetve hüposztaszisz jellegének hangsúlyozása, az etika autonómiája melletti határozott kiállás, a gnoszéológiának következetesebb (neo)kantiánus szempontú megközelítése tekinthető az utolsó évek bölcséleti „eredményének”.

Az Antikrisztus története látszólag azt a képet sugallja, mintha Szolovjov világszemlélete teljes fordulatot vett volna, mintha teokratikus utópiájának kudarcra filozófiai elveinek feladásához vezetett volna. Ezt több oknál fogva sem tartom elfogadható értelmezésnek: egyrészt Szolovjov már jóval korábban belátta, hogy földi keretek között nem építhető fel Isten országa, de ezt nem az elvek elhibázott voltára vezette vissza, hanem arra, hogy az emberiség jelenlegi állapotában még nem alkalmas ennek a feladatnak a betöltésére; másrészt pedig a mű is azzal a többértelmű gondolattal zárul, hogy „... a réges rég megírt dráma befejezését azonban immár sem a nézők, sem a színészek nem változtathatják meg”⁶. Az Antikrisztus végleg leleplezte magát, vereséget szenvedett, ám Isten országa is eszkatologikus távlatba helyeződött át. Összességében a szolovjovi bölcséletet konstans és koherens gondolati rendszernek tekintem, amely a folyamatosan változó filozófiai közbeszéd keretei között folyamatosan finomodott, ám konstitutív nézetei nem változtak – még annak dacára sem, hogy Szolovjov ekkor már a rossznak is önálló metafizikai erőt tulajdonított.

Költészetét nem egyszerű művészetnek tekintette, hanem bölcsélete szerves részének, a szabad teurgia legfőbb eszközének. A szimbolisták előfutáraként azt remélte a művésztől, hogy elősegíti a mindenegység létrejöttét, hiszen a szimbólumok áthidalják a földi és a transzcendens közötti szakadékot. Szolovjov maga is úgy vélte, hogy mindazt, amit a filozófia

⁵ „... Szolovjov volt az első eredeti orosz filozófus, ahogy az első orosz, nemzeti költő Puskin volt.” L. M. Lopatyin: *Filozofszkije harakterisztjyiki i recsi*, Moszkva, 1995, 112.

⁶ V. Szolovjov: *Az Antikrisztus története*, Bp. 1993, 141.

racionális eszközrendszerével nem tudott kifejezni, azt költőként (egyfajta médiumként) közvetíteni tudja, hiszen az abszolút létező lényegét többek között a szépség jeleníti meg. A szimbolisták egy része (argonauták) Szolovjov-követőnek (szolovjanci) tartotta magát, rájuk miszticizmusával és aszketikus személyiségével egyaránt hatott. Blok, Belij, Szergej Szolovjov és Vjacseszlav Ivanov az anyagi és spirituális lét harmonikus együttlétézését, az apokaliptikus látomásokat, a spirituális erotikát, a Sophia-elvet, a katasztrófa utáni újjáéledés élményét mint szolovjovi örökséget vették alapul, és a „lovag-szerzetes” (Blok) a szimbolisták alkotásfilozófiai koncepcióira is hatott.

A századforduló Oroszországában gyorsan burjánzó pszichoanalitikai mozgalom sem nélkülözhetette a mindenegység, a szelleminek, a testinek, a racionálisnak és a spirituálisnak az egységben megmutatkozó eszméjét. Szerelemfilozófiája, mely az érosz és az Istenemberség utópiájában öltött testet, egy egész korszak lélektani elmékedésének vált kiindulópontjává.

Szolovjov nélkül az egész orosz vallásbölcseleti iskola (L. P. Karszavin – a pozitív mindenegység tana, Szergej Bulgakov – Sophia-tan; Nyikolaj Bergyajev apokalipszis felfogása, Szemjon Frank) elképzelhetetlen, miként az orosz költészet is szegényesebb lenne a teurgikus eszmény és az Örök Asszonyiség nélkül. K. V. Mocsulskij Szolovjov személyiségének és bölcseletének mérlegét így vonta meg. „Szolovjovból egy olyan titokzatos vonzerő áradt, olyan megmagyarázhatatlan bűverő, amely egymástól oly különböző embereket ejtett rabul, mint Konsztantyin Leontyev és Alekszandr Blok. A „Filozófus” alakja lenyűgözi a képzeletet. Csodálatos sorsát legendák övezik. Zászló volt, ami köré gyülekeztek és amelyért harcoltak.”⁷, ám be kell ismernünk, hogy olyan zászló volt, melynek szimbolikájával a zászlóvivők nem mindig voltak tisztában.

Szolovjov objektív megítélését jelentős mértékben megnehezíti az a tény, hogy letisztult, általánosan érvényű értékítéletet még az orosz filozófiatörténet sem tudott felmutatni, annak ellenére sem, hogy számos értékelés és monográfia látott napvilágot. Ennél is bonyolultabb a helyzet, ha az egyetemes filozófiatörténeten belüli helyzetét vizsgáljuk. Talányos és bonyolult, mindazonáltal organikus rendszere a korai halál folytán számos ponton hiányos maradt (nem készült el többek között esztétikája, logikai rendszere), követői többek között ezt az elmaradt adósságot igyekeztek törleszteni.

Szolovjov tanrendszerének, illetve hatástörténetének teljes körű bemutatására már csak a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhattam, ám bízom abban, hogy a Szolovjov által

⁷ K. V. Mocsulskij: Vlagyimir Szolovjov. Zsizny i ucsenyije, Párizs, 1951, 11.

elvárt tudományos alázat és objektivitás követelményének a jegyében valamelyest hozzá tudok járulni komplex nézetrendszerének magyarországi recepciójához.

Cikkek, tanulmányok

1. Kell-e Oroszországnak Európa? (Vlagyimir Szolovjov Oroszország és Európa viszonyáról)
In: Európai integráció – Európai filozófia
Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Szeged, 1999, 306-321.
2. Utópián túli erények (VI. Szolovjov etikai nézetei)
In.: Lábjegyzetek Platónhoz I. Az erény
Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Librarius, 2003, 305-316.
3. A messianisztikus hittől a lelkiismeret válságáig. *Az orosz értelmiség az öntételezéstől a messianisztikus hitig*
Megjelenés alatt.
4. София – судьба одной соловьевской рукописи
Megjelenés alatt.

Recenziók

1. Nyikolaj Bergyajev, a megbízható útitárs
Könyvpiac, 2002. június, 36.
2. Nietzsche rekonstruált hajónaplója
Könyvpiac, 2003 szeptember, 28.
3. Владимир КАНТОР, Русский европеец как явление культуры. Москва: РОССПЭН, 2001. 702 с.) *Studia Slavica*, 2004., 214-218.

Fordítások

1. Nyikolaj Bergyajev: Az ember rabságáról és szabadságáról II. fejezet 4-5. alfejezetének fordítása
In: *Aetas* 1988/9. Melléklet, 5-15.
2. Nyikolaj Bergyajev: A szubjektum és az objektiváció I-IV. fejezet fordítása
In: *Ész, élet, egzisztencia* II- III.
Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1992, 214-240.
3. Vlagyimir Szolovjov: A filozófia történeti rendeltetése
In: *Fosszília* 2000/1., 84-92.
4. Vlagyimir Szolovjov: Az ősi pogány vallás mitológiai változása
In: *Fosszília* 2000/1., 93-109.
5. Vlagyimir Szolovjov: Előadások az Istenemberségről (Fordítás kéziratban)

A Sulinet oktatási portálon megjelent cikkek, ismertetőik:

1. „az orosz történelem legnagyobb tette” – az orosz jobbágyfelszabadításról
<http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/3631/ojobbfesz.htm>
2. Szilágyi Ákos: Oroszország elrablása – könyvismertető
<http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/2874/roelr.htm>
3. Városköztársaság északon – Novgorod
<http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/3599/novgorod.htm>
4. Oroszország és a szövetségi rendszerek a XIX. század első felében
<http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/7944/oroszr.htm>
5. Oroszország nagyhatalmi politikája a XIX. század második felében
<http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/7944/oroszr2.htm>
6. Mihail Epstein: A posztmodern és Oroszország – könyvismertető
<http://www.sulinet.hu/cgi-bin/db2www/lm/frame/cikk?id=4120&kat=bx>
7. 10 éve szűnt meg a Szovjetunió
http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/526/szunincs_szuszunt.htm
8. A sztálini metró – az utópia realizálása
<http://www.sulinet.hu/tart/fcikk/Khan/0/16037/1>
9. Kronstadt – 1921
<http://www.sulinet.hu/tart/fcikk/Kha/0/11050/1>
10. Königsberg a történelem forgószeleiben
<http://www.sulinet.hu/tart/cikk/Rai/0/10357/1>
11. A tagköztársaságok és a központi kormányzat Oroszországban
<http://www.sulinet.hu/tori/szakkor/szephir/szephir.htm>
12. A Mir úrállomás története
http://www.sulinet.hu/tart/ncikk/Rai/0/526/hirek_urhajo_mir.htm
13. Az orosz titkosszolgálat története a XIV-XIX. században
<http://www.sulinet.hu/cgi-bin/db2www/lm/frame/cikk?id=6219&kat=bx>
14. Csecsenföld története
<http://www.sulinet.hu/tart/fcikk/Kha/0/10748/1>
15. Az ortodox egyházszervezet
<http://www.sulinet.hu/tart/fcikk/Kha/0/17129/>
16. 1054 – A nagy egyházszakadás
<http://www.sulinet.hu/tart/fncikk/Kha/0/7942/1054.htm>